

Ustrojowe znaczenie uchwały SN z 23.01.2020 r.

1. *Wstęp.* Uchwała Sądu Najwyższego z 23.01.2020 r.¹ implikuje bardzo wiele problemów natury ustrojowej. Odnosi się wprost do zasady podziału władzy, relacji prawa krajowego i prawa Unii Europejskiej oraz relacji między prawem do sądu a konstytucyjnymi zasadami działania sądów. Ten ostatni aspekt ustrojowy uchwały SN uważam za szczególnie ważny i wymagający głębszej analizy. Kluczowe dla tej analizy jest pytanie, czy naruszenie ustrojowych, konstytucyjnych zasad powołania sędziego może prowadzić do naruszenia istoty prawa do sądu. Twierdząca odpowiedź wywołuje pytanie o skutki takiego naruszenia dla sposobu rozpatrywania sprawy przez sąd.

2. *Sąd Najwyższy jako sąd multikonstytucyjny.* Uchwały Sądu Najwyższego w kwestiach ustrojowych z natury rzeczy wykraczają poza treść przepisów będących przedmiotem wykładni. Mają one znaczenie dla kształtowania relacji między sądami a innymi organami państwa. Do niedawna uchwały o znaczeniu ustrojowym w praktyce orzeczniczej Sądu Najwyższego zdarzały się sporadycznie². Wynikało to m.in. z tego, że problemy ustrojowe częściej rozstrzygał Trybunał Konstytucyjny. Rozstrzygnięcia takie zapadały w trybie hierarchicznej kontroli norm oraz w ramach postępowań w sprawach sporów kompetencyjnych³. Podjęta 23.01.2020 r. uchwała trzech Izb Sądu Najwyższego ma charakter wyjątkowy i znacznie wykracza nie tylko poza problematykę art. 439 § 1 pkt 2 k.p.k. i art. 379 pkt 4 k.p.c., ale też poza rozstrzygane dotychczas kwestie ustrojowe. W myśl sentencji uchwały nienależyta obsada sądu w rozumieniu art. 439 § 1 pkt 2 k.p.k. albo sprzeczność składu sądu z przepisami prawa w rozumieniu art. 379 pkt 4 k.p.c. zachodzi także wtedy,

¹ BSA I-4110-1/20, LEX nr 2784794.

² Np. uchwała SN z 28.01.2014 r., BSA I-4110-4/13, LEX nr 1430466.

³ A. Machnikowska, *O niezawisłości sędziów i niezależności sądów w trudnych czasach*, Warszawa 2018, s. 66 i n.

gdy w składzie sądu bierze udział osoba powołana na urząd sędziego Sądu Najwyższego na wniosek Krajowej Rady Sądownictwa ukształtowanej w trybie określonym przepisami ustawy z 8.12.2017 r. o zmianie ustawy o Krajowej Radzie Sądownictwa oraz niektórych innych ustaw⁴. Taka nienależyta obsada zachodzi również, gdy osoba powołana w powyższy sposób wchodzi w skład sądu powszechnego, jeżeli wadliwość procesu powoływania prowadzi, w konkretnych okolicznościach, do naruszenia standardu niezawisłości i bezstronności w rozumieniu art. 45 ust. 1 Konstytucji, art. 47 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej (KPP) oraz art. 6 ust. 1 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (EKPC). Sentencja uchwały określa również zakres czasowy stosowania wymienionych przepisów⁵. Wskazana przez Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego rozbieżność orzecznictwa w interpretowaniu przepisów będących przedmiotem uchwały SN związana jest z interpretacją zasady niezależności sądów i niezawisłości sędziów sformułowanych w Konstytucji, KPP oraz EKPC. Sentencja, uzasadnienie oraz skutki uchwały SN z 23.01.2020 r. niosą wiele problemów związanych z prawem europejskim, procesowym i materialnym prawem karnym oraz cywilnym czy z prawem intertemporalnym. Z uchwałą związanych jest też wiele problemów ustrojowych dotyczących relacji między władzą ustawodawczą i wykonawczą a władzą sądowniczą. Kluczowy problem, przed jakim stanął SN, dotyczy możliwości dokonywania oceny wad procesu powoływania sędziów w postępowaniach prowadzonych z ich udziałem. U podstaw zagadnień prawnych, którymi zajmował się SN, leży stanowisko Trybunału Sprawiedliwości UE sformułowane w wyroku z 19.11.2019 r.⁶, w myśl którego z art. 6 EKPC i art. 47 KPP wynika konieczność dokonywania oceny, czy proces powoływania sędziów gwarantuje ich niezawisłość i bezstronność. Sądem w rozumieniu tych przepisów może być tylko organ posiadający gwarancje niezależności i bezstronności. Gwarancje te muszą mieć charakter rzeczywisty, a nie wyłącznie formalny. Wyrok TS z 19.11.2019 r. wskazuje na wątpliwości związane z obiektywnymi okolicznościami, w jakich została utworzona Krajowa Rada Sądownicza, sposobu powołania jej członków,

⁴ Dz.U. z 2018 r., poz. 3.

⁵ O skutkach uchwały SN z 23.01.2020 r. zob. E. Łętowska, M. Krzemiński, *Skutki uchwały połączonej Izby Sądu Najwyższego z dnia 23 stycznia 2020 r. w procedurze cywilnej* (<https://konstytucyjny.pl/ewa-letowska-marcin-krzeminski-skutki-uchwaly-polaczonych-izb-sadu-najwyzszego-z-dnia-23-stycznia-2020-r-w-procedurze-cywilnej/>; dostęp: 21.06.2020 r.).

⁶ Wyrok TS z 19.11.2019 r., C-585/18, C-624/18, C-625/18, EU:C:2019:982 – z głosem M. Krajewskiego i M. Ziółkowskiego (*EU judicial independence decentralized*, Common Market Law Review 2020, vol. 57, nr 4, s. 1107–1138); zob. też *Skutki wyroków Trybunału Sprawiedliwości i Sądu Najwyższego dotyczących Izby Dyscyplinarnej Sądu Najwyższego i Krajowej Rady Sądownictwa (debata w redakcji „Europejskiego Przeglądu Sądowego” w dniu 17.12.2019 r.)*, Europejski Przegląd Sądowy 2020, nr 1, s. 1 i n.

w szczególności skrócenia konstytucyjnej kadencji poprzedniego składu, jej cech oraz zmiany relacji między KRS a organami władzy ustawodawczej i wykonawczej. Trybunał Sprawiedliwości wskazuje przede wszystkim na wątpliwości dotyczące nadmiernego wpływu tych organów na sposób powoływania KRS oraz praktykę w tym zakresie. Praktyka dotyczy nie tylko sposobu powoływania Rady, ale również sposobu jej działania. Wątpliwości dotyczące niezależności KRS ściśle łączą się z wątpliwościami dotyczącymi niezależności Izby Dyscyplinarnej SN, wyrażonymi przede wszystkim w pkt 134 uzasadnienia wyroku TS. Sąd Najwyższy w wyroku z 5.12.2019 r.⁷, odwołując się do wskazanego przez TS standardu niezależności KRS oraz niezależności sądów, uznał, że Izba Dyscyplinarna SN nie jest niezależnym i bezstronnym sądem, dlatego sprawa, która była podstawą pytania prejudycjalnego, powinna być rozpoznana przez Izbę Pracy i Ubezpieczeń Społecznych SN. Krajowa Rada Sądownictwa nie jest organem bezstronnym i niezawisłym od organów władzy ustawodawczej i wykonawczej, co skutkuje uchyleniem jej uchwały. W cytowanym wyroku SN szczegółowo zrekonstruował standard niezależności sądów przedstawiony przez TS oraz wskazał na jego konsekwencje w polskim systemie prawa. Izba Kontroli Nadzwyczajnej i Spraw Publicznych SN (IKNiSP) w uchwale z 8.01.2020 r.⁸ uznała dopuszczalność kontroli uchwały KRS wnioskującej o powołanie sędziego z punktu widzenia kryteriów wskazanych przez TS. Uchwała wykluczyła jednak możliwość oceny niezawisłości sędziego i bezstronności sądu w toczących się postępowaniach sądowych. Nie wypowiadając się szerzej w kwestiach procesowych, IKNiSP uznała, że powołanie sędziego przez Prezydenta stanowi gwarancję niezawisłości, która nie może być kwestionowana w konkretnej sprawie rozpoznawanej przez sąd. Problem dopuszczalności kwestionowania statusu sędziego powołanego przez Prezydenta stanowił podstawowy przedmiot rozbieżności orzeczniczej. Sygnalizowało go też wiele sądów, kierując pytania prawne do SN. Problem proceduralnych konsekwencji wadliwego ukształtowania i działania KRS oraz Izby Dyscyplinarnej SN stanowi zasadniczy przedmiot rozważań uchwały SN z 23.01.2020 r.

Nigdy dotąd Sąd Najwyższy nie dokonywał wykładni prawa o znaczeniu ustrojowym w tak złożonej sytuacji prawnej i faktycznej. Złożoność ta, wynikająca z kryzysu konstytucyjnego, ma dwa wymiary. Wymiar aksjologiczny związany jest z negowaniem na płaszczyźnie politycznej i prawnej podstawowych zasad konstytucyjnych. W szczególności dotyczy to zasady państwa prawa i zasady podziału władzy⁹.

⁷ III PO 7/18, LEX nr 2746893.

⁸ I NOZP 3/19, LEX nr 2760443.

⁹ E. Łętowska, *Czego uczą odpowiedzi na pytania prejudycjalne dotyczące polskiego wymiaru sprawiedliwości*, *Palestra* 2020, nr 5, s. 32; M. Wyrzykowski, „Wrocie przejęcie” *porządku konstytucyjnego*, [w:] *Wyzwania dla ochrony konkurencji i regulacji rynku*.

Drugi wymiar ma charakter instytucjonalny i polega na podejmowaniu różnego rodzaju aktów prawnych naruszających zasadę nadrzędności Konstytucji przy braku efektywnych mechanizmów usuwania tych naruszeń. Można odnieść wrażenie, że zasada nadrzędności Konstytucji została zastąpiona XIX-wiecznym dualizmem konstytucyjnym, w którym zasady konstytucyjne mają niewiążący charakter. Materialne normy konstytucyjne przestają stanowić granicę dla działalności prawodawczej¹⁰. Ze względu na pogłębiający się od 2015 r. kryzys przestają działać konstytucyjne mechanizmy kontroli konstytucyjności prawa¹¹. Legislacja okresu pandemii wskazuje na pogłębianie się tych tendencji. Następuje naruszanie zasady wyłączności ustawy przez przenoszenie materii ustawowych do aktów niższego rzędu. W konsekwencji organy władzy wykonawczej wyłącznie na podstawie rozporządzeń oraz aktów prawa wewnętrznego ingerują w istotę konstytucyjnych wolności i praw oraz w zasady działania pozostałych władz¹². Wskazane procesy świadczą o utracie przez państwo cech konstytucyjnego państwa prawa. W praktyce zanegowana została część zasad konstytucyjnych, na których opiera się władza publiczna. Dotyczy to przede wszystkim zasad stanowiących podstawę władzy sędziowskiej¹³. Ingerencja władzy ustawodawczej i wykonawczej w niezależność władzy sądowniczej dotyczy zarówno ich ustroju, jak i sfery orzeczniczej. Na płaszczyźnie ustrojowej przejawia się ona m.in. ograniczeniem autonomii regulaminowej Sądu Najwyższego oraz ustawowymi zmianami statusu sędziów¹⁴. Ingerencja w status sędziów ściśle wiąże się ze sferą niezawisłości. Z perspektywy konstytucyjnej największe wątpliwości budzi sposób powoływania sędziów oraz zmiana zasad postępowania dyscyplinarnego. W pierwszym przypadku wątpliwości związane są przede wszystkim ze statusem Krajowej Rady Sądownictwa oraz zmianami ustawowymi dotyczącymi Sądu Najwyższego¹⁵. W drugim przypadku chodzi przede wszystkim o uczynienie przedmiotem postępowania dyscyplinarnego działalności orzecz-

Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Skoczemu, red. M. Namysłowska, M. Bernatt, A. Jurkowska-Gomułka, A. Pisz, Warszawa 2017, s. 831 i n.

¹⁰ P. Tuleja, *Stosowanie Konstytucji RP w świetle zasady jej nadrzędności (wybrane problemy)*, Kraków 2003, s. 54.

¹¹ M. Pyziak-Szafnicka, *Trybunał Konstytucyjny à rebours*, PiP 2020, nr 5, s. 25 i n.

¹² Analiza RPO dla premiera o tworzeniu prawa w stanie epidemii: rozporządzenia zamiast ustaw naruszają prawa obywateli (<https://www.rpo.gov.pl/pl/content/raport-rpo-dla-premiera-nt-prawa-w-stanie-epidemii>; dostęp: 10.06.2020 r.).

¹³ R. Piotrowski, *Konstytucyjne granice reformowania sądownictwa*, Krajowa Rada Sądownictwa 2017, nr 2, s. 10 i n.

¹⁴ W. Wróbel, *Izba Dyscyplinarna jako sąd wyjątkowy w rozumieniu art. 175 ust. 2 Konstytucji RP*, *Paestra* 2019, nr 1–2, s. 25.

¹⁵ W. Wróbel, *Izba...*, s. 27.

niczej sędziów. Godzi to w istotę sędziowskiej niezawisłości¹⁶. Oba rodzaje ingerencji w konstytucyjną niezawisłość sędziów i niezależność sądów leżą u podstaw uchwały SN z 23.01.2020 r.

Kryzys konstytucyjny ma wymiar multikonstytucyjny. Polska Konstytucja określa państwo nie tylko jako konstytucyjne państwo prawa, ale również jako państwo przyjazne prawu międzynarodowemu¹⁷. Cechą państwa jest m.in. ujednocianie na poziomie krajowym i ponadnarodowym standardów ochrony praw człowieka. Konstytucyjny spór o ochronę praw człowieka oddziałuje na sposób ochrony tych praw na poziomie ponadnarodowym. W konsekwencji problemy konstytucyjne są przedmiotem oceny i rozstrzygnięć organów Unii Europejskiej¹⁸. Multikonstytucjonalizm charakteryzuje się wspólnotą standardów ochrony praw człowieka oraz zasad ustrojowych w poszczególnych państwach i organizacjach ponadnarodowych. Prawa i zasady nie mają identycznej treści normatywnej. Oparte są jednak na wspólnych założeniach aksjologicznych, wykazują minimum treściowej zbieżności oraz posiadają gwarancje instytucjonalne. Na gwarancje te składają się mechanizmy pozwalające nadać zasadom i prawom charakter wiążący dla wszystkich organów władzy publicznej. Instytucjonalizacja multikonstytucjonalizmu dokonywana jest zarówno w wymiarze interpretacyjnym, jak i walidacyjnym¹⁹. Można wskazać co najmniej kilka cech multikonstytucjonalizmu ważnych dla ukształtowania standardu niezależności sądów. Cechy te występują w systemie Rady Europy, systemie prawnym Unii Europejskiej oraz w systemach państw członkowskich. We wszystkich tych systemach nastąpiła pozytywna zmiana praw człowieka dokonana w aktach konstytucyjnych i umowach międzynarodowych. Prawa te mają charakter wiążący, a sądy i trybunały stosują efektywne mechanizmy usuwania aktów władzy publicznej sprzecznych z tymi prawami²⁰. Niezależność sądów nie jest wartością autonomiczną, lecz instrumentalną względem ochrony praw człowieka. Instrumentalny wymiar niezależności sądów uzasadnia ich odrębność od pozostałych władz zarówno na płaszczyźnie orzeczniczej, jak i organizacyjno-ustrojowej.

¹⁶ Przykładem naruszenia istoty niezawisłości sędziowskiej z art. 178 ust. 1 Konstytucji jest uznanie, że przedmiotem deliktu dyscyplinarnego może być sposób wykładni i stosowania prawa przez sędziego wydającego orzeczenie; por. wyrok Izby Dyscyplinarnej SN z 21.11.2019 r., II DSS 2/18, LEX nr 3029366.

¹⁷ M. Masternak-Kubiak, *Odesłania do prawa międzynarodowego w Konstytucji RP*, Wrocław 2013, s. 52.

¹⁸ *Problem praworządności w Polsce w świetle dokumentów Komisji Europejskiej. Okres „dialogu politycznego 2016–2017”*, wybór i oprac. J. Barcz, A. Grzelak, R. Szynclauer, Warszawa 2020, s. 64.

¹⁹ A. Sołtys, *Obowiązek wykładni prawa krajowego zgodnie z prawem unijnym jako instrument zapewniania efektywności prawa Unii Europejskiej*, Warszawa 2015, s. 521 i n.

²⁰ E. Łętowska, *Multicentryczność systemu prawa i jej konsekwencje*, PiP 2005, nr 4, s. 4 i n.

Obie płaszczyzny mają duże znaczenie dla zagwarantowania prawa do bezstronnego sądu i sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy. Odrębność oznacza m.in. zachowanie przez sądy pewnego stopnia autonomii regulaminowej w kwestiach organizacyjnych i ustrojowych. W zakres tej autonomii wchodzi również reguły określające sposób powoływania sędziów. Autonomia regulaminowa, określanie wewnętrznych zasad funkcjonowania, jest szczególnie istotna dla sądów najwyższych instancji²¹. Odrębność ustrojowa jest konieczna dla zachowania bezstronności podejmowanych rozstrzygnięć. Brak bezstronności, systemowe wady, które uniemożliwiają jej zachowanie, utrudniają bądź uniemożliwiają funkcjonowanie sądów w multikonstytucyjnym wymiarze prawa. W efekcie utrudnione staje się również funkcjonowanie innych organów władzy publicznej. Multikonstytucyjny wymiar prawa przeszedł już znaczną ewolucję i ma charakter dynamiczny²². Polska Konstytucja zawiera zasady współtworzące multikonstytucyjne podstawy prawa, wspólne dla państw tworzących Unię Europejską oraz wchodzących w skład Rady Europy. Przede wszystkim są to: ochrona godności człowieka, nadrzędność Konstytucji, przychylność prawu międzynarodowemu, demokratyczne państwo prawa oraz podział władzy. Z art. 30 Konstytucji wynika ponadpozytywna podstawa praw człowieka – uznanie, że tworzą one obiektywny porządek wartości²³. Zasada nadrzędności Konstytucji, nakaz bezpośredniego stosowania jej przepisów i podległość sędzięgo Konstytucji oraz ustawie powinny gwarantować związanie wszystkich organów władzy publicznej konstytucyjnym obiektywnym porządkiem wartości²⁴. Natomiast zasada odrębności władzy sądowniczej, niezawisłości sędziów i niezależności sądów stanowi gwarancję bezstronnego rozstrzygnięcia sporów o dopuszczalny zakres ingerencji organów władzy publicznej oraz podmiotów prywatnych w prawa człowieka. Koherentna interpretacja wszystkich zasad konstytucyjnych składa się na material-

²¹ Konstytucja uzasadnia rozszerzenie materii regulaminowej i przeniesienie do regulaminów sądów wielu kwestii regulowanych w ustawach i rozporządzeniach wykonawczych. Zob. S. Dąbrowski, A. Łazarska, *Wątpliwości konstytucyjne związane z zakresem i rodzajem materii prawnej zawartej w regulaminie sądowym i innych aktach wykonawczych ministra sprawiedliwości*, Krajowa Rada Sądownictwa 2012, nr 2, s. 43; P. Tuleja, *Czy Konstytucja jest potrzebna do wymierzania sprawiedliwości?*, Iustitia 2019, nr 2, s. 86.

²² I. Pernice, *Multilevel Constitutionalism in the European Union*, Walter Hallstein – Institut für Europäisches Verfassungsrecht Humboldt-Universität zu Berlin, Paper 2002, nr 5, s. 4 i n.

²³ Wyrok TK z 8.07.2008 r., P 36/07, OTK-A 2009, nr 10, poz. 151.

²⁴ J. Limbach, *Promieniowanie konstytucji na prawo prywatne*, Kwartalnik Prawa Prywatnego 1999, nr 3, s. 405 i n.; M. Piechowiak, *W sprawie aksjologicznej spójności Konstytucji RP. Dobro wspólne czy godność człowieka?*, [w:] *Jednolitość aksjologiczna systemu prawa w rozwijających się państwach demokratycznych Europy*, red. S.L. Stadniczeńko, Opole 2011, s. 116; M. Florczak-Wątor, *Horyzontalny wymiar praw konstytucyjnych*, Kraków 2014, s. 136.

ną koncepcję państwa prawa, która może być też określona jako konstytucyjne demokratyczne państwo prawa²⁵.

W podobny sposób zasada rządów prawa jest rozumiana w prawie Unii Europejskiej²⁶. Orzecznictwo polskiego Trybunału Konstytucyjnego oraz polskich sądów było, w tym zakresie, do niedawna koherentne z orzecznictwem TS²⁷. Również obecnie tożsamość zasad składających się na zasadę rządów prawa w Polsce i Unii Europejskiej nie jest oficjalnie kwestionowana. W wyroku TS z 19.11.2019 r. oraz uchwale SN z 23.01.2020 r. nie chodzi jednak o dalsze integrowanie krajowej i europejskiej koncepcji rządów prawa. Podstawowy problem obu sądów sprowadza się do pytania, czy będąca fundamentem prawa europejskiego zasada rządów prawa stanowi efektywną podstawę dla zagwarantowania niezależności polskich sądów. Odpowiedź na to pytanie nie jest oczywista, a spór o niezależność polskich sądów ukazał nowy wymiar unijnej zasady rządów prawa. Zasada ta była i jest podstawą integracji europejskiej, będąc instrumentem dla efektywnego jej pogłębiania. Zasada rządów prawa stanowi podstawę ustrojów państw członkowskich, organów Unii, a przede wszystkim TS do rozwiązywania problemów politycznych i prawnych. Jej dotychczasowa efektywność wynikała z akceptowania przez państwa członkowskie aksjologicznych źródeł, wspólnych tradycji i sposobu definiowania rządów prawa. Powstaje pytanie, czy zasada rządów prawa może być równie efektywna w sytuacji, gdy niektóre państwa członkowskie odrzucają konsensus dotyczący roli i znaczenia rządów prawa. Czy instrumenty prawa unijnego, w szczególności orzecznictwo TS, mogą zagwarantować rządy prawa? Chodzi nie tyle o integrację dzięki prawu, co integrację przez prawo. Czy zasada rządów prawa oprócz bycia nakazem optymalizacyjnym może stać się czerwoną linią?²⁸ Integracja przez prawo zakłada, że prawo Unii Europejskiej określa w sposób wiążący obowiązki państw członkowskich wynikające z zasady rządów prawa i skutecznie egzekwuje realizację tych obowiązków. Ten wymiar rządów prawa wymaga rozbudowania i skonkretyzowania standardów niezależności sądów w prawie Unii Europejskiej. Konieczność dalszego rozwijania zasady rządów prawa napotyka jednak na dwa istotne ograniczenia. Po pierwsze, na poziomie

²⁵ R. Alexy, *Prawa podstawowe w demokratycznym państwie konstytucyjnym*, [w:] *Studia z teorii konstytucyjnego państwa prawa. Konstytucjonalizm, neokonstytucjonalizm, postpozytywizm*, red. A. Grabowski, J. Holocher, Kraków 2019, s. 42.

²⁶ P.C. Villalón, *Vergleich, Handbuch Ius Publicum Europaeum*, [w:] *Grundlagen und Grundzüge staatlichen Verfassungsrechts*, red. A. von Bogdandy, P.C. Villalón, P.M. Huber, Heidelberg 2007, s. 751.

²⁷ Wyrok TK z 5.10.2010 r., SK 26/08, OTK-A 2010, nr 8, poz. 73.

²⁸ A. von Bogdandy, *Tyranei der Werte? Probleme und Wege europäischen Schutzes nationaler Rechtsstaatlichkeit*, Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law 2019, nr 4, s. 6.

UE zasada rządów prawa jest konkretyzowana w nieco inny sposób niż w państwach członkowskich. Po drugie, wspólna dla wszystkich państw członkowskich idea rządów prawa jest konkretyzowana w różny sposób w krajowych porządkach prawnych²⁹. Doktryna i orzecznictwo sądów, w tym sądów konstytucyjnych, tworzą różnorodne, mniej lub bardziej rozbudowane instytucjonalne, rozumienie rządów prawa. Tę różnorodność powinna respektować Unia Europejska. Respektowanie oznacza m.in. ograniczenie stopnia konkretyzacji niektórych elementów rządów prawa. Dotyczy to również ustroju sądów krajowych. Unia nie jest państwem, więc nie może konkretyzować koncepcji rządów prawa w taki sposób, by całkowicie determinowała ona relacje między krajowymi organami władzy publicznej. Na poziomie UE normatywna treść zasady rządów prawa wynika ze wspólnoty wartości i określa standard minimalny. Dlatego występują różnice w sposobie budowania i konkretyzowania normatywnej treści zasady rządów przez doktrynę i orzecznictwo sądów konstytucyjnych na podstawie konstytucji oraz sposobie konkretyzowania tej zasady przez TS na podstawie prawa UE. Te odmienności widoczne są w wypowiedziach orzeczniczych TS i sądów konstytucyjnych. Ujednocianie niektórych elementów zasady państwa prawa na gruncie konstytucyjnym i unijnym nie zawsze odbywa się w drodze dialogu³⁰.

Wymienione trudności nie miały większego znaczenia, gdy interpretacja zasady niezależności sądów była dokonywana konsensualnie w celu zwiększenia integracji europejskiej. Stały się ważne, gdy prawo europejskie stało się gwarantem niezależności sądów, zagrożonej ze strony polskich organów władzy ustawodawczej i wykonawczej. Z orzeczeń TS wydanych w ciągu ostatnich dwóch lat wynika, że TS ma świadomość nowej roli, jaką w prawie UE powinna odgrywać zasada rządów prawa. Dotychczasowy dorobek orzeczniczy dotyczący niezależności sądów stał się podstawą do konstruowania kolejnych standardów służących ochronie niezależności sądów. Trybunał Sprawiedliwości jednoznacznie dał temu wyraz w wyroku z 27.02.2018 r.³¹ Zdaniem TS niezależność sądu w prawie europejskim oznacza, że działa on autonomicznie względem pozostałych władz. Nie występuje hierarchiczna podległość między sądem a organami władzy ustawodawczej i wykonawczej. Prawo europejskie wymaga efektywnych gwarancji niezależności sądu

²⁹ A. von Bogdandy, *Tyranniei...*, s. 5.

³⁰ Przykładem może być spór o rozumienie zasady proporcjonalności na gruncie niemieckiej Ustawy Zasadniczej oraz prawa Unii Europejskiej, por. wyrok FTK z 5.05.2020 r., 2 BvR 859/15, DE:BVerfG:2020:rs20200505.2bvr085915.

³¹ Wyrok TS z 27.02.2018 r., C-64/16, *Associação Sindical dos Juízes Portugueses v. Tribunal de Contas*, EU:C:2018:117.

w prawie krajowym³². Zarówno Unia Europejska, jak i państwa członkowskie związane są następującymi zasadami: wymóg niezawisłości sędziów należy do istoty treści prawa podstawowego do rzetelnego procesu; Unia gwarantuje każdemu prawo do zakwestionowania przed sądem zgodności z prawem każdego aktu prawa krajowego dotyczącego wobec nich aktu Unii; istnienie skutecznej kontroli sądowej jest nieodłącznym elementem państwa prawa, nie można mówić o takiej kontroli, gdy naruszona jest zasada niezawisłości sędziowskiej (art. 47 akapit 2 KPP). Niezawisłość sędziowska jest też koniecznym elementem prawidłowego funkcjonowania systemu współpracy sądowej. Potwierdził to TS w wyroku z 25.07.2018 r.³³ Poważne wątpliwości dotyczące niezależności systemu sądownictwa w danym kraju stwarzają rzeczywiste ryzyko naruszenia praw podstawowych (art. 2 i art. 19 TUE, art. 47 KPP), w tym prawa do rzetelnego procesu. Sąd może stwierdzić istnienie ryzyka naruszenia prawa do rzetelnego procesu i odmówić wykonania Europejskiego Nakazu Aresztowania po przeprowadzeniu dwustopniowego testu, którego elementem jest stwierdzenie ogólnych systemowych nieprawidłowości oraz stwierdzenie ryzyka naruszenia prawa do rzetelnego procesu w konkretnej sprawie. Z art. 47 akapit 2 KPP związane są dwa aspekty niezawisłości: aspekt zewnętrzny – wymagający, by sąd wypełniał swe zadania autonomicznie, bez podporządkowania się komukolwiek; aspekt wewnętrzny – łączący się z zasadą bezstronności i koniecznością zachowania równego dystansu względem wszystkich stron postępowania³⁴.

Aspekty niezawisłości stanowią podstawę wyroku TS z 19.11.2019 r. Przyjęty standard niezależności sądów stał się podstawą stwierdzenia, że obiektywizacja procesu nominacji sędziów jest konieczna dla zagwarantowania ich niezależności i bezstronności. Obiektywizacja ta wyma-

³² Kluczowe dla wyroku są następujące stwierdzenia: „zgodnie z postanowieniem art. 19 ust. 1 akapit drugi TUE państwa członkowskie ustanawiają środki niezbędne do zapewnienia jednostkom poszanowania ich prawa do skutecznej ochrony sądowej w dziedzinach objętych prawem Unii. Tak więc zadaniem państw członkowskich jest ustanowienie systemu środków i procedur zapewniających skuteczną kontrolę sądową” (pkt 34); „art. 19 ust. 1 akapit drugi TUE stanowi bowiem zasadę ogólną prawa Unii, wynikającą z tradycji konstytucyjnych wspólnych państwom członkowskim, wyrażoną w art. 6 i 13 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności” (pkt 35); „Dla zagwarantowania tej ochrony rzeczą kluczową jest zachowanie niezawisłości takiego organu, co potwierdza art. 47 akapit drugi Karty, w którym wśród wymogów związanych z prawem podstawowym do skutecznego środka prawnego wymieniono dostęp do «niezawisłego» sądu” (pkt 41); „Pojęcie niezawisłości oznacza między innymi, że dany organ wypełnia swe zadania sędziowskie w pełni autonomicznie, nie podlegając żadnej hierarchii służbowej ani nie będąc podporządkowanym komukolwiek i nie otrzymując nakazów czy wytycznych z jakiegokolwiek źródła, oraz że jest on w ten sposób chroniony przed ingerencją i naciskami zewnętrznymi mogącymi zagrozić niezależności osądu jego członków i wpływać na ich rozstrzygnięcia” (pkt 44).

³³ Wyrok TS z 25.07.2018 r., C-216/18 PPU, LM, EU:C:2018:586.

³⁴ E. Łętowska, *Czego uczyć...*, s. 32.

ga m.in. niezależności KRS. Zdaniem TS wątpliwości dotyczące niezależności Rady dotyczą wygaszenia mandatów poprzednich członków KRS oraz utraty wpływów władzy sądowniczej na wybór członków KRS. Wątpliwości dotyczą też sposobu powołania nowej KRS oraz sposobu jej funkcjonowania w trakcie przeprowadzania konkursów na stanowiska sędziowskie. Ponadto TS wskazał na wątpliwości ustrojowe pytających sądów dotyczące utworzenia Izby Dyscyplinarnej, w szczególności jej składu oraz warunków i zasad powoływania zasiadających w niej sędziów, warunków i zasad, na jakich zostali powołani mający w niej zasiadać sędziowie. Wątpliwości dotyczą tego, czy taki organ i jego członkowie spełniają wymogi niezależności i bezstronności w rozumieniu art. 47 KPP. Powyższe ustalenia stanowią podstawę dla stanowiska Sądu Najwyższego wyrażonego w wyroku z 5.12.2019 r. oraz w uchwale z 23.01.2020 r. Kluczowe dla uchwały jest stwierdzenie, w myśl którego ustalanie, czy skład sądu jest zgodny z przepisami prawa, obejmuje również badanie okoliczności powołania sędziego. Przepisy prawa to według SN nie tylko przepisy kodeksu postępowania cywilnego i kodeksu postępowania karnego regulujące postępowanie sądu. Odwołując się do dokonanej przez TS wykładni art. 19 ust. 1 TUE, art. 6 EKPC i art. 47 KPP, Sąd Najwyższy stwierdził, że powołanie sędziego przez Prezydenta na podstawie art. 179 ust. 1 Konstytucji nie tworzy niepodważalnego domniemania prawidłowości tego powołania. Istotna z tego punktu widzenia jest rola KRS oraz pozycja ustrojowa sądu, w którym sędzia ma sprawować inwestyturę. Stanowisko takie zajął już SN w wyroku z 5.12.2019 r. Uchwała z 23.01.2020 r. nie mogła doprowadzić do rozstrzygnięcia zasadniczych wątpliwości ustrojowych związanych z naruszeniami prawa do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy przez niezależny i bezstronny sąd. Ukazał on natomiast skalę problemów, których źródłem jest rozpoznawanie sprawy przez sąd, w którego składzie zasiada wadliwie powołana osoba. Podstawowy problem sprowadza się do pytania, czy w postępowaniu sądowym mającym na celu rozpatrzenie sprawy, o której mowa w art. 45 ust. 1 Konstytucji, możliwa jest kontrola zgodności z prawem procedury powołania sędziego. Czy wadliwość powołania sędziego ma znaczenie dla oceny zgodności z prawem orzeczenia wydanego przez sąd w składzie, w którym zasiadał taki sędzia? Odpowiadając na to pytanie, Sąd Najwyższy musiał poruszać się w ramach swych konstytucyjnych kompetencji. Po pierwsze, nie mógł wyrokować w sprawie ważności postanowień Prezydenta wydanych na podstawie art. 179 ust. 1 Konstytucji. Postanowienia takie nie były przedmiotem uchwały wykładniczej. W Konstytucji brak jest podstaw do rozstrzygnięcia przez Sąd Najwyższy *in abstracto* sporów kompetencyjnych między KRS, Prezydentem i sądami. Wreszcie SN nie ma kompetencji do dokonywania abstrakcyjnej hierarchicznej kontroli zgodności ustaw z Konstytucją lub umowami międzynarodowymi. Z perspektywy Sądu Naj-

wyższego jedyną proceduralnie dopuszczalną możliwością odpowiedzi na pytanie o konsekwencje wadliwości powołania sędziów dla sądowego stosowania prawa była możliwość wykładnicza. Polega ona na dokonaniu wykładni przepisów kodeksu postępowania karnego i kodeksu postępowania cywilnego w zgodzie z Konstytucją, KPP i EKPC. Należy zauważyć, że dla skutków uchwały SN z 23.01.2020 r. nie ma bezpośredniego znaczenia wyrok TK z 20.04.2020 r.³⁵ Trybunał Konstytucyjny orzekł wprawdzie o niezgodności z Konstytucją uchwały z 23.01.2020 r., jednak przedmiot orzeczenia nie mieści się w zakresie art. 188 pkt 1–3 Konstytucji. Uchwała SN nie jest aktem normatywnym. Trybunał Konstytucyjny mógłby swym orzeczeniem ograniczyć bądź wyeliminować skutki takiej uchwały na dwa sposoby. Po pierwsze, mógłby wydać wyrok interpretacyjny, którego przedmiotem byłyby przepisy zinterpretowane wcześniej przez SN. Pomijając kontrowersje związane z wydawaniem wyroków interpretacyjnych, możliwe byłoby argumentacyjne oddziaływanie takiego wyroku na orzeczenia sądów. Po drugie, Trybunał mógłby uznać za niezgodne z Konstytucją przepisy w rozumieniu nadanym im w uchwale SN. Pomijając kwestie intertemporalne, usunięcie niekonstytucyjnych przepisów ustawy z systemu prawa ograniczyłoby możliwość odwoływania się do uchwały SN. Stwierdzenie przez Trybunał Konstytucyjny niekonstytucyjności uchwały SN nie wywiera bezpośrednich skutków w procesie sądowego stosowania prawa. Można tak stwierdzić, mimo że po upływie ponad czterech miesięcy od wydania przez TK wyroku nadal nie zostało opublikowane jego uzasadnienie. Wyrok TK z 20.04.2020 r. nie uchyla przepisów będących przedmiotem uchwały Sądu Najwyższego. Nie zwalania sędziów z obowiązku dokonywania ich wykładni w standardzie sformułowanym w art. 178 ust. 1 Konstytucji. Jak pokazuje dotychczasowa praktyka orzecznicza, wyrok stwierdzający wprost lub pośrednio niekonstytucyjność uchwały Sądu Najwyższego nie oddziałuje na orzecznictwo sądów³⁶. W świetle wyroku TS z 19.11.2019 r., wyroku SN z 5.12.2019 r, a nawet uchwały 7 sędziów SN z 8.01.2020 r. nie budzi wątpliwości sama wadliwość powoływania sędziów, spowodowana statusem oraz sposobem funkcjonowania KRS. Ustalenie ustrojowych skutków prawnych tej wadliwości wymaga przede wszystkim analizy aktu powołania sędziego podejmowanego przez Prezydenta na podstawie art. 179 ust. 1 Konstytucji oraz prawnych możliwości oceny postanowienia Prezydenta. W doktrynie brak jest jednolitego stanowiska co do możliwości sądowej oceny postanowienia Prezydenta o powołaniu bądź odmowie powołania sędziego. Źródłem wątpliwości jest m.in. zróżnicowanie poglądów dotyczących instytucji

³⁵ U 2/20, niepubl.

³⁶ Por. uchwała SN z 23.10.2015 r. (SNO 63/15, LEX nr 1918836), w której SN odnosi się do wyroku TK z 27.10.2010 r. (K 10/08), który *de facto* stwierdzał niekonstytucyjność uchwały SN z 20.12.2007 r. (I KZP 37/07, LEX nr 323769).

prerogatywy Prezydenta. Według tradycyjnego stanowiska Prezydent, wydając akt prawny będący prerogatywą, posiada władzę arbitralną. Jeśli Prezydent działa w ramach prerogatywy, to system prawa nie zawiera kryteriów oceny jego aktu. Nie ma też żadnej procedury, w której akt Prezydenta mógłby być kontrolowany. W konsekwencji wszystkie ograny władzy publicznej związane są aktem będącym prerogatywą i nie mogą dokonywać jego prawnej oceny. Takie stanowisko, choć jest historycznie uzasadnione, nie znajduje podstaw w Konstytucji³⁷. Po pierwsze, w świetle art. 7 Konstytucji wszystkie organy mogą działać wyłącznie na podstawie prawa. Przyznanie możliwości wykonywania danej kompetencji organowi władzy publicznej nie oznacza pełnej dowolności jej wykonywania. Stwarza po stronie organu instrumentalny obowiązek jej wykonywania³⁸. Prezydent jest związany prawem, a zakres tego związania wyznaczony jest wieloma przepisami Konstytucji. Po drugie, wykonywanie przez Prezydenta kompetencji powodujących ograniczenie praw osoby jest dopuszczalne w granicach wyznaczonych przez Konstytucję. Granice te wyznaczone są klauzulami limitacyjnymi z art. 31 ust. 3, pozostałymi klauzulami zawartymi w rozdziale drugim oraz zasadą państwa prawa³⁹. Ingerencja w konstytucyjne prawa człowieka następuje zarówno wtedy, gdy Prezydent w sposób niezgodny z prawem odmawia uwzględnienia wniosku KRS o powołanie sędziego, jak i wtedy, gdy uwzględnia wadliwy wniosek KRS. W tym drugim przypadku dochodzi nie tylko do ograniczenia praw kontrkandydatów na sędziego, ale następnie dochodzi do ograniczenia prawa do sądu osób, którym w przyszłości taki wadliwie powołany sędzia będzie wymierzał sprawiedliwość.

Powyższa konstatacja ma jednak ograniczone znaczenie praktyczne ze względu na brak sądowej kontroli aktów Prezydenta. Jednolite orzecznictwo uznające wyłączenie drogi sądowej ukształtowało się w związku z postanowieniami wydawanymi na podstawie art. 144 ust. 3 pkt 19 Konstytucji. Według sądów administracyjnych postanowienie Prezydenta o odmowie wyrażenia zgody na zrzeczenie się obywatelstwa nie jest aktem administracyjnym, a prerogatywy Prezydenta nie podlegają sądowej kontroli⁴⁰. O wiele więcej kontrowersji towarzyszyło odmowie uwzględnienia przez Prezydenta wniosku Kra-

³⁷ J. Sułkowski, *Uprawnienie Prezydenta RP do powoływania sędziów*, Przegląd Sejmowy 2008, nr 4, s. 54.

³⁸ S. Wronkowska, *Kilka uwag o sporze kompetencyjnym między Sejmem RP i Sądem Najwyższym oraz Prezydentem RP i Sądem Najwyższym*, Palestra 2020, nr 5, s. 50.

³⁹ Zob. wyrok TK z 13.11.2013 r. (P 25/12, OTK ZU-A 2013, nr 8, poz. 122), w szczególności tezę, w myśl której Prezydent, wykonując swe prerogatywy powodujące ograniczenie prawa dostępu do informacji publicznej, jest związany klauzulami limitacyjnymi z art. 31 ust. 3 Konstytucji.

⁴⁰ Postanowienie WSA w Warszawie z 27.01.2005 r., II SAB/WA 378/04, LEX nr 827243.

jowej Rady Sądownictwa o powołanie sędziego⁴¹. Jednak również w tej materii decydujące znaczenie miał argument o prerogatywie Prezydenta⁴². Stanowisko sądów o braku sądowej kontroli postanowień Prezydenta wydawanych na podstawie art. 179 ust. 1 Konstytucji jest jednolite. Spór dotyczący odmowy powoływania sędziów toczy się nadal w doktrynie, a ostatnio przeniósł się na poziom ponadnarodowy⁴³. Nie wchodząc w istotę sporu o powoływanie sędziów, należy stwierdzić, iż mimo że toczy się on od kilkunastu lat, w doktrynie brak jest konkluzywnego stanowiska w tej sprawie. Kwestii tej nie rozstrzygnął również Trybunał Konstytucyjny⁴⁴. Utrudnia to określenie w sposób jednoznaczny relacji ustrojowych między sądami i sędziami a KRS oraz Prezydentem. Brak konsensusu i niemożność rozstrzygnięcia sporu konstytucyjnego ma dwojakiego rodzaju konsekwencje dla uchwały SN z 23.01.2020 r. Skoro nie ma powszechnie uznanej sądowej procedury kontroli prezydenckich postanowień, na mocy których powoływani są sędziowie, to zrozumiałe jest stanowisko SN, że poza zakresem swych rozważań pozostawia prawną ocenę postanowień Prezydenta wydanych na podstawie art. 179 ust. 1 Konstytucji. Paradoksalnie brak takiej sądowej procedury wzmacnia jednak konieczność oceny prawidłowości powołania sędziego orzekającego w konkretnej sprawie. Możliwość dokonania takiej oceny staje się jedynym instrumentem zagwarantowania prawa do bezstronnego sądu z art. 6 EKPC i art. 47 KPP. Pojawia się jednak pytanie o zakres i konsekwencje takiej oceny, w sytuacji gdy podważeniu nie może ulec sam akt powołania. Sąd Najwyższy w uzasadnieniu uchwały z 23.01.2020 r. przytacza wiele znanych procedurze cywilnej i karnej sytuacji, w których może dochodzić do oceny bezstronności sędziego. Efektem negatywnej oceny bezstronności może być wyłączenie sędziego lub wadliwość wydanego przez sąd orzeczenia. W żadnym ze znanych wcześniej przykładów wadliwość obsadzenia sądu nie była tak ściśle powiązana z naruszeniami procedury powołania sędziego.

3. *Prawo do ustawowego sędziego.* Legitymizacja władzy sędziego i sądu sprawującego wymiar sprawiedliwości znajduje podstawę nie tylko w art. 179 ust. 1 Konstytucji. W myśl art. 178 ust. 1 sędziowie podlegają Konstytucji oraz ustawom, a w myśl art. 176 ust. 2 ustrój i właś-

⁴¹ J. Ciapała, *Charakter kompetencji Prezydenta RP. Uwagi w kontekście kompetencji w zakresie powoływania sędziów*, Przegląd Sejmowy 2008, nr 4, s. 41 i n.

⁴² Postanowienie NSA z 7.12.2017 r., I OSK 857/17, LEX nr 2441401.

⁴³ W dniu 14.05.2020 r. ETPC zakomunikował polskiemu MSZ rozpoznanie połączonych skarg osób, które nie zostały powołane przez Prezydenta RP na stanowiska sędziowskie (<http://www.hfhr.pl/etpc-zakomunikowal-rzadowi-skargi-niepowolanych-sedziow/>; dostęp. 21.06.2020 r.).

⁴⁴ Postanowienie TK z 19.06.2012 r., SK 37/08, OTK-A 2012, nr 6, poz. 69.

ciwość oraz postępowanie przed sądami określają ustawy. Przepisy te stanowią gwarancję wyrażonego w art. 45 ust. 1 Konstytucji prawa do bezstronnego i niezależnego sądu, prawa będącego odpowiednikiem wskazanego w art. 47 KPP prawa do bezstronnego sądu ustanowionego na mocy ustawy oraz wskazanego w art. 6 EKPC prawa do bezstronnego sądu ustanowionego ustawą. Wyrok TS z 19.11.2019 r. określił standard tzw. ustawowego sędziego. Realizacja tego standardu w prawie polskim, a przede wszystkim skutki jego naruszenia okazują się problematyczne. Kluczowy dla porównania przepisów Konstytucji, KPP i EKPC okazuje się wymóg sądu ustanowionego ustawą.

Według Sądu Najwyższego sformułowane przez TS standardy niezależności prawa europejskiego zostały naruszone w działalności KRS oraz Izby Dyscyplinarnej SN. Wskazanie wad powoływania sędziów dokonane w uzasadnieniu uchwały SN z 23.01.2020 r. jest przekonujące i nie wymaga szerszego komentarza⁴⁵. Fundamentalnym problemem dla Sądu Najwyższego stało się określenie konsekwencji tych wad w postępowaniu sądowym. Z punktu widzenia prawa Unii Europejskiej oczywiste jest, że wadliwości tej nie konwaliduje ani domniemanie konstytucyjności ustawy, ani powoływanie sędziów przez Prezydenta⁴⁶. Naruszenia art. 47 KPP dotyczące skrócenia kadencji poprzedniej KRS, sposobu powołania nowej KRS oraz sposobu jej funkcjonowania wskazują raczej na domniemanie braku bezstronności nowo powołanych sędziów niż na domniemane ich bezstronności. Jednak w orzecznictwie TS oraz innych sądów międzynarodowych nie ukształtowała się dotąd jednolita linia orzecznicza wskazująca, jak należy postępować w razie stwierdzenia naruszeń prawa w procedurze powoływania sędziów, które mogą rzutować na ich bezstronność. Aby odpowiedzieć na to pytanie, nie wystarczy odwołać się do nakazu pominięcia aktów prawa krajowego niezgodnych z prawem Unii Europejskiej. Można wskazać pogląd, że naruszenie prawa występujące w procedurze powołania sędziego oznacza w każdym przypadku naruszenie prawa do bezstronnego skutecznego sądu. W konsekwencji nie jest w ogóle możliwe bezstronne działanie sądu, w którego skład wchodzi wadliwie powołany sędzia. Uznanie, że w sprawie nie orzekał prawidłowo obsadzony sąd, ma daleko idące skutki procesowe. Stanowisko takie prezentuje ETPC w szeroko komentowanym wyroku

⁴⁵ Szerzej zob. A. Kappes, J. Skrzydło, *Czy wyroki neo-sędziów są ważne? Rozważania na tle uchwały trzech połączonych Izb Sądu Najwyższego z 23.01.2020 r. (BSA -I-4110-1/20)*, *Palestra* 2020, nr 5, s. 123 i n.

⁴⁶ M. Safjan, *Prawo do skutecznej ochrony sądowej – refleksje dotyczące wyroku TSUE z 19.11.2019 r. w sprawach połączonych C-585/18, C-624/18, C-625/18*, *Palestra* 2020, nr 5, s. 14.

z 12.03.2019 r.⁴⁷ Trudno na razie ocenić, czy pogląd wyrażony w tym wyroku zostanie podtrzymany przez Wielką Izbę ETPC. Prezentowane jest również stanowisko, że samo wadliwe powołanie sędziego nie powoduje automatycznie braku jego bezstronności. Konieczne jest wskazanie dodatkowych powodów przesądających o jej braku. Do tego stanowiska zdaje się skłaniać TS w kilku judykatach⁴⁸.

Rozstrzygnięcie wskazanego dylematu wymaga refleksji nad instytucją tzw. ustawowego sędziego. W procesie kształtowania się niezależnej władzy sądowniczej kluczowe znaczenie miała zasada utworzenia sądu na podstawie ustawy. Oznaczała ona uniezależnienie sądu od władzy wykonawczej przez określenie ustawowych podstaw jego działania. Ponadto gwarantowała oparcie rozstrzygnięcia w konkretnej sprawie na generalno-abstrakcyjnej normie uchwalonej przez parlament. Prawo do ustawowego sędziego było konieczną i zarazem wystarczającą gwarancją prawa do sprawiedliwego rozstrzygnięcia. Gwarantowało też równą pozycję stron przed sądem. Jest ono zakodowane w wielu europejskich konstytucjach. Najdobitniej formułuje je art. 101 ust. 1 zd. 2 niemieckiej Ustawy Zasadniczej, w myśl którego nikt nie może być pozbawiony prawa do ustawowego sędziego⁴⁹. Pierwotne, formalne rozumienie tego prawa stało się niewystarczające, gdy sąd stał się podstawowym gwarantem praw człowieka, który ma chronić jednostkę przed naruszeniami jej praw ze strony władzy ustawodawczej i wykonawczej⁵⁰. Formuła ustawowego sędziego w państwie prawa zyskała szersze znaczenie. Ustawowy sędzia to taki, który spełnia wszystkie wymogi konstytucyjne, przede wszystkim wymóg niezawisłości względem pozostałych władz⁵¹. Formuła ustawowego sędziego oznacza obecnie, zarówno na gruncie prawa konstytucyjnego, jak i międzynarodowego, konieczność efektywnego zagwarantowania prawa do bezstronnego i skutecznego sądu. Nie wystarcza samo ustanowienie sądu ustawą oraz powołanie sędziego przez głowę państwa na podstawie ustawy. Wskazują na to m.in. judykaty powołane w wyroku TS z 19.11.2019 r. Podwyższenie standardu rodzi jednak ważki dylemat, gdy dojdzie do naruszenia zasady niezależności w pro-

⁴⁷ Wyrok ETPC z 12.03.2019, *Guðmundur Andri Ástráðsson v. Islandia*, skarga nr 26374/18. Należy jednak odnotować, że wyrok ten nie odnosi się wprost do konsekwencji wadliwego powołania sędziego w odniesieniu do statusu sędziego oraz wydanych przez niego orzeczeń. W szczególności ETPC nie rozważał tej kwestii z perspektywy pewności prawa.

⁴⁸ M. Safjan, *Prawo...*, s. 20.

⁴⁹ T. Roth, *Das Grundrecht auf den gesetzlichen Richter*, Berlin 2000, s. 15.

⁵⁰ U. Müßig, *Gesetzlicher Richter ohne Rechtsstaat?: Eine historisch-vergleichende Spurensuche*, Schriftenreihe Juristischen Gesellschaft zu Berlin 2007, t. 182, s. 47.

⁵¹ E. Marx, *Der gesetzliche Richter im Sinne von Art. 101 Abs. 1 Satz 2 Grundgesetz*, Neue Kölner Rechtswissenschaftliche Abhandlungen 1969, t. 63, s. 15.

cesie powoływania sędziów. Wskazane wyżej bardziej rygorystyczne stanowisko ETPC co do wadliwie powołanego sędziego stanowi pełniejszą gwarancję prawa do bezstronnego sądu. Może ono jednak rodzić problemy związane z pewnością prawa. Powstają one w szczególności wówczas, gdy prawomocne orzeczenie sądu miałyby być wzruszone ze względu na wadliwe powołanie sędziego. Stanowisko bardziej elastyczne nie wiąże automatycznie wadliwości orzeczenia z wadliwością powołania sędziego. Stwarza w ten sposób słabsze gwarancje dla bezstronności rozstrzygania. Pozwala jednak w większym stopniu dokonywać ważenia wadliwości powołania sędziego z treścią wydanego przez niego orzeczenia i sytuacją prawną ukształtowaną w wyniku jego wydania.

Biorąc pod uwagę ograniczenia i uwarunkowania związane z podejmowaniem przez Sąd Najwyższy uchwały z 23.01.2020 r., za trafny należy uznać sposób sformułowania zasadniczego problemu. Zarówno Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego we wniosku, jak i Sąd Najwyższy w omawianej uchwale nie mogli ocenić zgodności z prawem postępowania KRS w poszczególnych sprawach oraz zgodności z prawem postanowień o powołaniu sędziego wydanego na podstawie art. 179 ust. 1 Konstytucji. Równocześnie jednak SN nie powinien poprzestać na stwierdzeniu, że samo działanie KRS na podstawie ustawy oraz powołanie przez Prezydenta na podstawie art. 179 ust. 1 Konstytucji gwarantuje prawo do bezstronnego, ustawowego sędziego. Prawo do ustawowego sędziego nie ogranicza się bowiem do czysto formalnych gwarancji związanych z jego powołaniem. Tak rozumiane gwarancje bezstronności byłyby nie do pogodzenia z art. 6 EKPC, art. 47 KPP oraz z art. 45 ust. 1 Konstytucji.

Uchwała SN z 23.01.2020 r. dotyczy podstaw europejskiej kultury prawnej w zakresie władzy sądowniczej⁵². Celem tej władzy jest urzeczywistnianie sprawiedliwości. Temu służy również organizacja sądów oraz określanie statusu sędziego. Nakaz realizowania sprawiedliwości przez sąd realizowało już prawo kanoniczne (*iustitia ex animo*). W okresie powstawania współczesnych konstytucji pisanych ugruntowane było przekonanie o konieczności zastąpienia sądów wyjątkowych tworzonych przez monarchę niezależną władzą sądowniczą. Na tym przekonaniu opiera się prawo do ustawowego sędziego. Sąd i sędzia, którego władza sądenia oparta była na ustawie, gwarantowały niezależność od władzy wykonawczej, równość oraz bezstronność. Bezstronność była koniecznym warunkiem równości stron postępowania sądowego. Obywatel uzyskiwał dostęp do sędziego, który miał taki sam status jak wszyscy inni sędziowie. Status ten był zarazem odrębny od statusu urzędników ad-

⁵² J. Zajadło, *Sumienie sędziego*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 2017, nr 4, s. 35.

ministracji publicznej. Sąd nie opierał się na prerogatywie monarchy, tylko na ustawie. Na gruncie art. 6 EKPC rozszerzeniu uległy elementy definiujące sąd. Samo działanie sądu na podstawie ustawy przestało wystarczać do zagwarantowania sprawiedliwego rozstrzygnięcia. Kryteria formalne zostały poszerzone o kryteria materialne, które powinien spełniać organ państwa, by być sądem w rozumieniu art. 6 EKPC⁵³. Na takim rozumieniu sądu ustanowionego ustawą oraz jego funkcji opiera się również wyrok TS z 19.11.2019 r.

W polskim prawoznawstwie uchwała SN z 23.01.2020 r. stanowi pierwszy judykat, który tak ściśle wiąże materialne kryteria konieczne dla zdefiniowania sądu w rozumieniu art. 6 EKPC, art. 47 KPP oraz art. 45 ust. 1 i art. 2 Konstytucji z kryteriami formalnymi wynikającymi z rozdziału VIII Konstytucji. Uwzględniając wszystkie ograniczenia proceduralne i ustrojowe, Sąd Najwyższy przyjął, że kryteria formalne: ustawa i postanowienie Prezydenta, nie są wystarczające, by zagwarantować bezstronność sądu i sanować wszelkie możliwe wady procesu powołania sędziego. W procesie tym mogą wystąpić wady, które w świetle kryteriów materialnych wykluczają bezstronność i niezależność. W konsekwencji wykluczają wydanie przez sąd orzeczenia zgodnego z prawem. Podkreślenie różnicy między sędzią i sądem oraz wskazanie, że prawo obowiązujące nie sprowadza się do ustawy, ma kluczowe znaczenie dla powiązania ustrojowych naruszeń prawa z naruszeniami proceduralnymi kodeksu postępowania cywilnego i kodeksu postępowania karnego. Rezygnacja z niepodważalnego domniemania bezstronności sędziego opartego na art. 179 ust. 1 Konstytucji była konieczna, gdyż jego utrzymanie oznaczałoby brak prawa do bezstronnego i niezależnego sądu. Biorąc pod uwagę stanowisko TS sformułowane w wyroku z 19.11.2019 r. i podjętą przez SN próbę dokonania spójnej wykładni art. 45 ust. 1 Konstytucji, art. 6 EKPC oraz art. 47 KPP, za uzasadnione należy uznać dwojakiego rodzaju podejście do zasady niezawisłości i bezstronności sędziów. W odniesieniu do Izby Dyscyplinarnej Sądu Najwyższego uchwała SN przyjmuje regułę, w myśl której warunki prawne i faktyczne związane z działalnością KRS oraz prawnym usytuowaniem Izby Dyscyplinarnej w ramach Sądu Najwyższego powodują brak bezstronności, wadliwość postępowań oraz wydanych orzeczeń, które w każdym przypadku aktualizują dyspozycje z art. 439 § 1 pkt 2 k.p.k. Inaczej jest w odniesieniu do sądów powszechnych, których pozycja ustrojowa, charakter postępowań oraz rodzaj wad prawnych związanych z działalnością KRS uzasadnia przyjęcie zasady nakazującej uwzględnienie relewantnych okoliczności prawnych i faktycznych. Zasada ma charakter optymalizacyjny, co pozwala na dokonywanie jej ważenia z zasadami konstytucyjnymi wynikającymi z art. 2, art. 45

⁵³ U. Müßig, *Gesetzlicher Richter...*, s. 9, 14, 34, 46.

oraz zasadami wyrażonymi w wielu przepisach rozdziału II Konstytucji. W konsekwencji Sąd Najwyższy wskazał interpretacyjny instrument wyważania nakazu zagwarantowania prawa do bezstronnego i niezależnego sądu oraz zasady pewności prawa i efektywnej ochrony wolności i praw człowieka. Takie podejście odzwierciedla stanowisko TS i ETPC. Analiza wszystkich argumentów użytych przez Sąd Najwyższy, w szczególności ocena sposobu, w jaki SN dokonał ważenia zasad oraz określił konsekwencje tego ważenia, wymagałaby odrębnego omówienia. Z perspektywy ustrojowej na podkreślenie zasługuje jedna rzecz. Chcąc potraktować poważnie Konstytucję, EKPC oraz KPP, Sąd Najwyższy nie mógł poprzestać na formalnoprawnych ustaleniach działania KRS na podstawie ustawy i wydania postanowienia Prezydenta na podstawie art. 179 ust. 1 Konstytucji.

Na takich ustaleniach poprzestała uchwała 7 sędziów SN z 8.01.2020 r. Sąd uznał, że powołanie sędziego przez Prezydenta sanuje wszelkie możliwe wady prawne tego powołania⁵⁴. Uznanie takiego stanowiska oznaczałoby jednak, że powracamy do XIX-wiecznej formuły ustawowego sędziego. W konsekwencji oznaczałoby to powrót do dualizmu konstytucyjnego, w którym przepisy Konstytucji zawierają wyłącznie normy programowe o niewiążącym charakterze. Normy wiążące znajdują się dopiero w ustawach⁵⁵.

4. *Czy Sąd Najwyższy może zagwarantować prawo do bezstronnego sądu?* Dla określenia konstytucyjnego standardu niezawisłości sędziów i niezależności sądów kluczowe znaczenia ma charakter art. 45 ust. 1 oraz jego związek z przepisami rozdziału VIII Konstytucji. Prawo do sądu to publiczne prawo podmiotowe będące równocześnie podstawowym środkiem ochrony konstytucyjnych wolności i praw. Przepisy rozdziału VIII Konstytucji mają instrumentalny charakter względem prawa do sądu⁵⁶. W szczególności charakter taki mają przepisy gwarantujące niezawisłość sędziów i niezależność sądów⁵⁷. Przepisy te samoistnie formułują treść zasad konstytucyjnych, czego przykładem jest art. 181 Konstytucji, lub określają podstawy ustawowej regulacji statusu sędziów i ustroju sądów. Regulacja konstytucyjna, choć nie wprost, opiera się na koncepcji ustawowego sędziego, określając formalne i materialne gwarancje prawa do sądu. Jeśli chodzi o ustrojową

⁵⁴ Abstrahując od dopuszczalności wydania orzeczenia TK z 20.04.2020 r., U 2/20, również ono opiera się na podobnym założeniu konstytucyjnym.

⁵⁵ P. Tuleja, *Stosowanie...*, s. 54.

⁵⁶ Zasady z rozdziału VIII Konstytucji nie mają charakteru autonomicznego, a ich normatywna treść służy zagwarantowaniu prawa do sądu z art. 45 ust. 1 Konstytucji; por. wyrok TK z 7.11.2013 r., K 31/12, OTK-A 2013, nr 8, poz. 121.

⁵⁷ Wyroki TK: z 24.10.2007 r., SK 7/06, OTK-A 2007, nr 9, poz. 108; z 7.11.2015 r., K 31/12, OTK-A 2013, nr 8, poz. 121.

pozycję sędziego i sądu, to dotychczasowa praktyka wskazuje na przewagę elementów formalnych nad materialnymi. Wskazują na to przyjęte w orzecznictwie konsekwencje powołania sędziego postanowieniem Prezydenta wydanym na podstawie art. 179 i ustawowe określenie zakresu jego władzy w art. 175 Konstytucji. Przewaga elementów formalnych wynika też z braku kontroli postanowień Prezydenta oraz domniemaniu zgodności z Konstytucją, w tym z art. 45 ust. 1, ustawowych regulacji określających sposób powoływania sędziego. Problem utraty tego domniemania i kształtowania statusu sędziów na podstawie niekonstytucyjnych przepisów był rozważany jedynie w wąskim zakresie. Nie konfrontowano go szerzej z prawem do rozpatrzenia sprawy przez sąd⁵⁸. Dopiero kryzys konstytucyjny ujawnił, że przewaga formalnych gwarancji prawa do sądu nad elementami materialnymi stanowi problem z punktu widzenia zasady bezstronności. Działania organów władzy ustawodawczej i wykonawczej oraz działania KRS opisane szczegółowo w wyroku SN z 5.05.2019 oraz uchwale SN z 23.01.2020 r. uzasadniają stwierdzenie, że formalne podstawy statusu sędziego z art. 179 i art. 175 Konstytucji nie gwarantują realizacji materialnych zasad wyrażonych w art. 45 ust. 1 Konstytucji. Poza wątpliwościami konstytucyjnymi widoczna jest niezgodność tak ujętego statusu sędziego z art. 6 EKPC i art. 47 KPP. Nie jest możliwe konwalidowanie wad powołania sędziego podważających jego bezstronność przez formalny akt powołania.

Uchwała Sądu Najwyższego z 23.01.2020 r. rekonstruuje standard niezależności sądów wspólny dla art. 45 ust. 1 Konstytucji, art. 6 EKPC oraz art. 47 KPP. Podstawą tego standardu jest założenie, że akty prawne organów władzy ustawodawczej i wykonawczej nie zawsze wystarczają do legitymizacji bezstronności sądu. Efektywna ochrona tej bezstronności wymaga zagwarantowania sądom lub niezależnym organom władzy sądowniczej udziału w procesie powoływania sędziów⁵⁹. Konieczna jest również następcza kontrola procesu powoływania sędziów. Dopuszczalność takiej kontroli jest uzasadniona szczególnie wtedy, gdy wątpliwości budzą instytucjonalne gwarancje procesu powoływania. Wykładnia przepisów będących przedmiotem uchwały Sądu Najwyższego w zgodzie z Konstytucją, EKPC, KPP oraz Traktatem o Unii Europejskiej daje podstawę do stworzenia efektywnego mechanizmu takiej kontroli w procesie stosowania prawa. Mechanizm ten nie gwarantuje realizacji pełnego standardu niezależności sądów, gwarantuje jednak prawo do bezstronnego sądu w konkretnej sprawie. Pytanie prejudycjal-

⁵⁸ BSA I-4110-4/13, LEX nr 1430466.

⁵⁹ H. Suchocka, *Wokół standardów europejskich dotyczących powoływania sędziów sądów (z doświadczeń Komisji Weneckiej)*, [w:] *Potentia non est nisi da bonum. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Witkowskiemu*, red. M. Serowaniec, A. Bień-Kacała, A. Kustra-Rogatka, Toruń 2018, s. 767.

ne SN, wyrok TS z 19.11.2019 r., wyrok SN z 5.12.2019 r. oraz uchwała SN z 23.01.2020 r. z jednej strony określają mechanizmy ochrony niezależności i bezstronności sądu, z drugiej – wskazują różne ograniczenia w ich skutecznej realizacji. Pytanie o możliwość efektywnej ochrony niezależności polskich sądów na płaszczyźnie prawa europejskiego pozostaje otwarte. Niezależnie od dalszego rozwoju wypadków uchwała SN z 23.01.2020 r. rozstrzygnęła ważną kwestię ustrojową. Waga rozstrzygnięcia polega na uznaniu, że: wadliwość procesu powołania sędziego oraz jego ustrojowego statusu może prowadzić do naruszenia istoty prawa do sądu – naruszenia tego nie sanuje postanowienie Prezydenta wydane na podstawie art. 179 ust. 1 Konstytucji; sąd orzekający nie może rozstrzygnąć wątpliwości co do niezawisłości i bezstronności sędziego wyłącznie na podstawie formalnoprawnych kryteriów, skoro prawem wiążącym jest nie tylko ustawa, ale również art. 45 ust. 1 Konstytucji, art. 6 EKPC oraz art. 47 KPP; sąd powinien, opierając się na tych wszystkich aktach, ustalać treść norm proceduralnych, gwarantując niezawisłość i bezstronność. Uchwała SN z 23.01.2020 r. stanowi dopełnienie konstytucyjnych ustaleń o związku prawa do sądu i zasad ustrojowych rozdziału VIII Konstytucji. Podstawy tego związku zostały wskazane w wyroku TK z 24.10.2007 r.⁶⁰ Uchwała dokonała uzgodnienia standardu konstytucyjnego i międzynarodowego niezależności i bezstronności sądów. Uświadomiła, że powrót do tradycyjnej, formalnie rozumianej formuły sądu ustanowionego ustawą nie stanowi żadnego alternatywnego modelu władzy sądowniczej. Powrót taki byłby nieuzasadnioną próbą reanimowania historycznych konstrukcji w całkowicie zmienionych warunkach ustrojowych, co nie wyklucza, że uchwała ta będzie źródłem wielu materialnoprawnych i proceduralnych problemów w sądowym stosowaniu prawa.

Constitutional Importance of the Supreme Court's Resolution of 23 January 2020

The resolution issued by the Supreme Court on 23 January 2020 implies multiple problems of a constitutional nature. It refers directly to the principle of separation of powers, the relation between national law and EU law, as well as the relation between the right to a fair trial and the constitutional principles of operation of courts. I believe that the last constitutional aspect of the Supreme Court's resolution is parti-

⁶⁰ SK 7/06, OTK-A 2007, nr 9, poz. 108.

cularly important and that it requires a more in-depth analysis. The key question in this analysis is whether an infringement of the constitutional principles of appointing judges can lead to a violation of the essence of the right to a fair trial. If answered in the affirmative, this poses a question about the consequences of such a violation for the manner in which the court examines a case.

Słowa kluczowe: Sąd Najwyższy, Konstytucja, Trybunał Konstytucyjny, Unia Europejska, praworządność, powołanie sędziego

Keywords: *Supreme Court, Constitution, Constitutional Tribunal, European Union, rule of law, nomination of a judge*

Bibliografia

- Alexy R., *Prawa podstawowe w demokratycznym państwie konstytucyjnym*, [w:] *Studia z teorii konstytucyjnego państwa prawa. Konstytucjonalizm, neokonstytucjonalizm, postpozytywizm*, red. A. Grabowski, J. Holocher, Kraków 2019
- Barcz J., Grzelak A., Szyndlauer R. (wyb. i oprac.), *Problem praworządności w Polsce w świetle dokumentów Komisji Europejskiej. Okres „dialogu politycznego 2016–2017”*, Warszawa 2020
- Bogdandy A. von, *Tyrannei der Werte? Probleme und Wege europäischer Schutzes nationaler Rechtsstaatlichkeit*, Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law 2019, nr 4
- Ciapała J., *Charakter kompetencji Prezydenta RP. Uwagi w kontekście kompetencji w zakresie powoływania sędziów*, Przegląd Sejmowy 2008, nr 4
- Dąbrowski S., Łazarska A., *Wątpliwości konstytucyjne związane z zakresem i rodzajem materii prawnej zawartej w regulaminie sądowym i innych aktach wykonawczych ministra sprawiedliwości*, Krajowa Rada Sądownictwa 2012, nr 2
- Florczak-Wątor M., *Horyzontalny wymiar praw konstytucyjnych*, Kraków 2014
- Łętowska E., *Czego uczą odpowiedzi na pytania prejudycjalne dotyczące polskiego wymiaru sprawiedliwości*, Palestra 2020, nr 5
- Łętowska E., *Multicentryczność systemu prawa i jej konsekwencje*, PiP 2005, nr 4
- Łętowska E., Krzeмиński M., *Skutki uchwały połączonych Izb Sądu Najwyższego z dnia 23 stycznia 2020 r. w procedurze cywilnej*, konstytucyjny.pl
- Kappes A., Skrzydło J., *Czy wyroki neo-sędziów są ważne? Rozważania na tle uchwały trzech połączonych Izb Sądu Najwyższego z 23.01.2020 r. (BSA -I-4110-1/20)*, Palestra 2020, nr 5

- Krajewski M., Zólkowski M., *EU judicial independence decentralized*, *Common Market Law Review* 2020, vol. 57, nr 4
- Limbach J., *Promieniowanie konstytucji na prawo prywatne*, *Kwartalnik Prawa Prywatnego* 1999, nr 3
- Machnikowska A., *O niezawisłości sędziów i niezależności sądów w trudnych czasach*, Warszawa 2018
- Marx E., *Der gesetzliche Richter im Sinne von Art. 101 Abs. 1 Satz 2 Grundgesetz*, *Neue Kölner Rechtswissenschaftliche Abhandlungen* 1969, t. 63
- Masternak-Kubiak M., *Odesłania do prawa międzynarodowego w Konstytucji RP*, Wrocław 2013
- Müßig U., *Gesetzlicher Richter ohne Rechtsstaat?: Eine historisch-vergleichende Spurensuche*, *Schriftenreihe Juristischen Gesellschaft zu Berlin* 2007, t. 182
- Pernice I., *Multilevel Constitutionalism in the European Union*, Walter Hallstein – Institut für Europäisches Verfassungsrecht Humboldt-Universität zu Berlin, Paper 2002, nr 5
- Piechowiak M., *W sprawie aksjologicznej spójności Konstytucji RP. Dobro wspólne czy godność człowieka?*, [w:] *Jednolitość aksjologiczna systemu prawa w rozwijających się państwach demokratycznych Europy*, red. S.L. Stadniczeńko, Opole 2011
- Piotrowski R., *Konstytucyjne granice reformowania sądownictwa*, *Krajowa Rada Sądownictwa* 2017, nr 2
- Pyziak-Szafnicka M., *Trybunał Konstytucyjny à rebours*, *PiP* 2020, nr 5
- Roth T., *Das Grundrecht auf den gesetzlichen Richter*, Berlin 2000
- Safjan M., *Prawo do skutecznej ochrony sądowej – refleksje dotyczące wyroku TSUE z 19.11.2019 r. w sprawach połączonych C-585/18, C-624/18, C-625/18*, *Palestra* 2020, nr 5
- Suchocka H., *Wokół standardów europejskich dotyczących powoływania sędziów sądów (z doświadczeń Komisji Weneckiej)*, [w:] *Potentia non est nisi da bonum. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Witkowskiemu*, red. M. Serowaniec, A. Bień-Kacała, A. Kustral-Rogatka, Toruń 2018
- Sułkowski J., *Uprawnienie Prezydenta RP do powoływania sędziów*, *Przegląd Sejmowy* 2008, nr 4
- Tuleja P., *Stosowanie Konstytucji RP w świetle zasady jej nadrzędności (wybrane problemy)*, Kraków 2003
- Tuleja P., *Czy Konstytucja jest potrzebna do wymierzania sprawiedliwości?*, *Iustitia* 2019, nr 2
- Wronkowska S., *Kilka uwag o sporze kompetencyjnym między Sejmem RP i Sądem Najwyższym oraz Prezydentem RP i Sądem Najwyższym*, *Palestra* 2020, nr 5
- Wróbel W., *Izba Dyscyplinarna jako sąd wyjątkowy w rozumieniu art. 175 ust. 2 Konstytucji RP*, *Palestra* 2019, nr 1–2

- Villalón P.C., *Vergleich, Handbuch Ius Publicum Europaeum*, [w:] *Grundlagen und Grundzüge staatlichen Verfassungsrechts*, red. A. von Bogdandy, P.C. Villalón, P.M. Huber, Heidelberg 2007
- Wyrzykowski M., „Wrogie przejęcie” porządku konstytucyjnego, [w:] *Wyzwania dla ochrony konkurencji i regulacji rynku. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Skocznemu*, red. M. Namysłowska, M. Bernatt, A. Jurkowska-Gomułka, A. Pisz, Warszawa 2017
- Zajadło J., *Sumienie sędziego*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 2017, nr 4